

Problematyka rozmowy z dzieckiem i rozwiązywania konfliktów – jak rozmawiać z dzieckiem oraz w jaki sposób rozwiązywać konflikty w rodzinie?

Konflikty przejawiają się i rozprzestrzeniają we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Świat współczesny podlega ustawicznym przemianom. Pojawiają się nowe idee, prądy polityczne, postęp techniczny, coraz większego znaczenia nabierają skomplikowane procesy polityczne.

Konflikt społeczny jest pojęciem bardzo ogólnym, obejmującym szeroki zakres działań i zachowań ludzkich. **Wyróżniamy następujące rodzaje konfliktów:**

- międzynarodowe,
- rasowe,
- przemysłowe,
- sąsiedzkie,
- rodzinne,
- międzypokoleniowe itp.

Konfliktem są również porachunki osobiste między dwiema jednostkami. Jednak wszystkie konflikty społeczne mają wiele cech wspólnych. **Konflikt społeczny jest to każdy układ skierowanych na siebie nawzajem działań, co najmniej dwóch stron, mających na celu realizację przez daną stronę pewnych interesów i napotykające przeciwstawne działanie drugiej strony. Sytuacja konfliktowa, jest to taka sytuacja, w której niemożliwe jest równoczesne zrealizowanie interesów (celów) wszystkich zainteresowanych.** Grupy, czy jednostki walczą o dostęp do pożądanych dóbr (wartości).

Konflikty społeczne powstają między jednostkami lub zbiorowościami występującymi w danym społeczeństwie. **Nawet, jeżeli konflikt rozgrywa się między dwiema osobami, nazywamy go społecznym, bez względu na przesłanki tkwiące u jego podstaw.** Jednostki nie są wyobcowane z życia społecznego.

Strukturę konfliktu można scharakteryzować poprzez takie elementy jak: podmiot i przedmiot konfliktu, zasięg, formę przejawiania się, czas trwania, ogólne podłoże konfliktu.

Konflikt może przejawiać się jako forma:

- **jawna** (posiadają przyczyny i przedmiot jasno skryształizowany). Konflikty jawne łatwo się rozpoznaje, bada i rozwiązuje;
- **ukryta** (ludzie unikają wyrażania istniejących rozbieżności).

Ogólnie konflikty można jeszcze podzielić na: krótkotrwałe i długotrwałe.

Mówiąc o konfliktach w rodzinie, można stwierdzić, że w każdym ludzkim układzie stosunków istnieją okresy, w których jeden człowiek ma problem – to znaczy, że jakaś jego potrzeba nie jest zaspokajana lub nie jest zdolny do swojego postępowania. W określonym momencie może on napotkać w swoim środowisku przeszkody, być zaniepokojonym, sfrustrowanym, odepchniętym lub być w potrzebie. Okazuje się wtedy, że dana osoba ma problem.

W stosunkach między dzieckiem a rodzicami występują trzy sytuacje, które można objaśnić krótko:

a) Dziecko ma problem, ponieważ mu się przeszkadza w zaspokojeniu jego potrzeb. Nie jest to żaden problem dla ojca lub matki, ponieważ zachowanie dziecka w żaden konkretny sposób nie szkodzi rodzicom w zaspokajaniu ich własnych potrzeb. Dlatego właśnie dziecko

ma problem.

b) Dziecko zaspokaja swe własne potrzeby (nie przeszkadza mu się) i jego zachowanie nie szkodzi osobistym potrzebom rodziców. Dlatego we wzajemnych stosunkach problem nie istnieje.

c) Dziecko zaspokaja swoje własne potrzeby (nie przeszkadza mu się), ale jego zachowanie stanowi dla rodziców problem, ponieważ w pewien konkretny sposób szkodzi zaspokajaniu osobistych potrzeb ojca lub matki. Teraz rodzice mają problem.

Czynne słuchanie ze strony rodziców jest stosowne i pomocne, kiedy dziecko ma problem, ale często bardzo niewskazane, kiedy rodzice mają problem. Pomaga to dziecku znajdować rozwiązania jego własnych problemów, jednak rzadko pomaga znajdować rozwiązania, kiedy zachowanie dziecka stanowi dla nich problem.

Tak więc w rodzinie może istnieć konflikt między:

- dzieckiem a matką,
- dzieckiem a ojcem,
- między rodzeństwem,
- między małżonkami,
- międzypokoleniowy (dziecko, rodzic, dziadkowie).

Konflikty w rodzinach mogą powstawać z różnych powodów, np.:

1. Dziecko ma złe oceny.
2. Nie chce rozmawiać z rodzicami.
3. Ucieka ze szkoły.
4. Ma przyjaciół, których nie tolerują rodzice.
5. Nie chce pomagać w domu.
6. Okłamuje, kradnie itp.
7. Rodzice nie mają pracy.
8. Rozwodzą się.
9. Nie ma kto zająć się dzieckiem, ponieważ np.: pracują do późnych godzin.
10. Nie mają czasu dla dziecka.
11. Choroba w rodzinie.
12. Alkoholizm itp.

Takich przykładów można by wymienić bardzo dużo. Jednak skupimy się na konfliktach między dzieckiem a rodzicami, a w szczególności na sposobach ich rozwiązywania.

Biorąc pod uwagę rodziców, u których występują konflikty z dziećmi, to prawie wszystkich można podzielić na trzy grupy:

1. zwycięzców,
2. zwyciężonych,
3. pokonanych (chwiejni).

Zwycięzcy - bronią usilnie i podkreślają swoje prawo, autorytet i władzę sprawowaną nad dzieckiem. Wierzą w moc zakazów, nakładanie ograniczeń, żądają określonego zachowania, wydają polecenia i oczekują posłuszeństwa. Aby skłonić dziecko do posłuszeństwa, posługują się groźbą kary i nakładają ją. Powstające konflikty między potrzebami rodziców i potrzebami odczuwanymi przez dziecko zostają zwyciężone przez dziecko w ten sposób, że rodzic zwycięża a dziecko jest pokonane.

Rodzice najczęściej uzasadniają swój wybór w następujący sposób:

- „ojciec wie najlepiej”
- „to dla twojego dobra”
- „rodzice wiedzą najlepiej, co jest dla dziecka dobre, a co złe”.

Zwycięzeni – rodzice ci zapewniają swoim dzieciom wiele swobody. Świadomie unikają ograniczenia dziecka i wyznają, że nie uznają metod autorytatywnych. Jeżeli powstaje konflikt w tych rodzinach, to z zasady zwycięża dziecko, a rodzic ustępuje. Rodzice ci wierzą, że odmowa spełnienia życzeń dziecka jest dla niego szkodliwa.

Chwiejni – prawdopodobnie to najliczniejsza grupa rodziców. Dla nich jest niemożliwe przyjęcie konsekwentnie jednej z postaw. Dlatego chwieją się w usiłowaniach wypracowania – rozsądnej mieszaniny- obu z nich. Po części składają się z surowości a po części z ulegania, twardości i łagodności, ograniczania i cierpliwości, zwyciężania i polegania. Próbują ulegać dzieciom, aż wreszcie mają tego dość i więcej nie potrafią znieść. Wtedy wydaje im się, że powinni przykrócić swobody swojemu dziecku i zaczynają używać swego autorytetu. Ale, czy w tym przypadku można mówić o autorytecie rodzica?

Często również powstają konflikty między małżonkami. Wtedy dzieciom na wiele się pozwala, bo jest przeświadczenie, że mają większe problemy, z którymi już nie mogą sobie poradzić, więc dla czego mamy zabraniać dzieciom tego, czego chcą. Aż wreszcie dzieci wykorzystują niemoc matki lub ojca i wtedy powstaje dodatkowy problem.

Jeżeli chodzi o sytuacje konfliktowe między dziećmi, to one potrafią przezwyciężać sytuacje konfliktowe między sobą poprzez dojście do porozumienia lub przez nieformalne umowy, które są do przyjęcia dla obu stron, np. : jeżeli zrobisz to tak, to się zgadzam.

Konflikty mogą ludzi rozdzielić lub przybliżyć do ściślejszej oraz bardziej zażyłej zgody. Mogą prowadzić do walki lub głębszego zrozumienia.

Sposób uporania się z konfliktami jest decydującym czynnikiem dla stosunków między rodzicami i dzieckiem. **Nie wszyscy rodzice akceptują to, że konflikt jest częścią składową naszego życia. Niektórzy rodzice twierdzą, że w ich rodzinie nie występują konflikty. To nieprawda. Po prostu na niektóre nie zwraca się uwagi.**

Większość rodziców nie znosi przeżywania konfliktów i są głęboko zaniepokojeni, kiedy do niego dochodzi. Zupełnie nie zdają sobie sprawy, jak sobie z tym problemem poradzić. Jeżeli jest dwoje ludzi, to nieuchronnie dojdzie do konfliktu ponieważ ludzie są różni, myślą inaczej, mają różne potrzeby, zainteresowania, życzenia, które często są sprzeczne.

Przykładem może być stosunek między rodzicami a dzieckiem, kiedy to dziecko boi się jednego z rodziców do tego stopnia, że czeka w szkole, by odebrał go np. dziadek lub rodzic, którego dziecko się nie boi i ma do niego zaufanie.

Konflikt, ale prosty może być dla dziecka pożyteczny wtedy, kiedy uczy dziecko rozwiązywania danego problemu. Dziecko uczy się w ten sposób radzić sobie w przyszłym życiu.

Jeżeli chodzi o sposoby rozwiązywania konfliktów w rodzinach, możemy wyróżnić trzy metody:

- zwycięstwo,
- porażka,
- metoda bez porażek.

Pierwsza metoda „zwycięstwo” funkcjonuje w konfliktach rodziców z dzieckiem.

Jedno z rodziców i dziecko napotyka sytuację konfliktu potrzeb. Rodzic rozstrzyga, na czym powinno polegać rozwiązanie. Jeżeli wybrał już rozwiązanie, podaje je do wiadomości i ma nadzieję, że dziecko je zaakceptuje. Jeżeli rozwiązanie nie podoba się dziecku, może najpierw użyć perswazji, aby spróbować namówić dziecko do przyjęcia rozwiązania. Gdy to się nie uda, rodzic próbuje użyć władzy i autorytetu. Np. konflikt między ojcem i córką (12 lat), który został rozwiązany tą metodą.

Joasia: *Cześć. Idę do szkoły.*

Ojciec: *Deszcz pada, kochanie a ty nie włożyłaś płaszcza od deszczu.*

Joasia: *Nie potrzebuję go.*

Ojciec: *Nie potrzebujesz go! Przemokniesz, zniszczysz ubranie i dostaniesz kataru.*

Joasia: *Tak bardzo nie pada.*

Ojciec: *A właśnie, że mocno pada!*

Joasia: *Nie włożę płaszcza od deszczu. Nie lubię chodzić w płaszczu przeciwdeszczowym...*

Dialog trwa dalej i kończy się następująco:

Ojciec: *Żadne ale – jeśli go nie włożysz, mama i ja zabronimy ci wychodzić z domu.*

Joasia: (z wściekłością) *Już dobrze, zwyciężyłeś. Włożę tę okropny płaszcz...*

Ojciec postawił na swoim.

Jeśli chodzi o drugą metodę „porażka”, wygląda ona następująco:

Joasia: *Cześć. Idę do szkoły.*

Ojciec: *Deszcz pada, kochanie a ty nie włożyłaś płaszcza od deszczu.*

Joasia: *Nie potrzebuję go.*

Ojciec: *Nie potrzebujesz go! Przemokniesz, zniszczysz ubranie i dostaniesz kataru.*

Joasia: *Tak bardzo nie pada.*

Ojciec: *A właśnie, że mocno pada!*

Joasia: *Nie włożę płaszcza od deszczu. Nie lubię chodzić w płaszczu przeciwdeszczowym...*

Dialog trwa dalej ale kończy się nieco inaczej:

Joasia: *Nienawidzę tego płaszcza – nie chcę go nosić. Jeśli mnie do tego zmusisz, będę wściekła na ciebie.*

Ojciec: *Ach, rezygnuję. Idź do szkoły bez płaszcza.*

Nie chcę dłużej spierać się z tobą – ty zwyciężyłaś.

Joasia postawiła na swoim i zwyciężyła, ojciec poddał się.

Obie metody wykazują podobieństwa, ale rezultaty różnią się całkowicie. W obu metodach każda z osób chciałaby przeprowadzić swoją wolę i próbuje przekonać drugą, aby to zaakceptowała.

W pierwszej metodzie rodzic nie zwraca uwagi na potrzeby dziecka. W drugiej to dziecko nie zwraca uwagi na argumenty ojca.

Obie metody zawierają walkę o władzę i przeciwnicy nie wahają się użyć siły, jeśli mają poczucie, że jest to konieczne, aby zwyciężyć.

W rodzinach, w których stosowana jest pierwsza metoda, gniew promieniuje od dziecka na rodzica, natomiast w rodzinach, które stosują drugą metodę, złość promieniuje od rodzica na dziecko.

Rozwiązywanie konfliktów „metodą bez porażek”.

W metodzie tej nie ma osób pokonanych. Małżonkowie posługują się tą metodą, by uzyskać porozumienie w przypadku występowania różnicy zdań między nimi.

Wspólnicy i współpracownicy, posługują się nią, by uwzględnić swoje postępowanie w sytuacjach konfliktowych.

Menadżerowie przedsiębiorstw gospodarczych korzystają z niej, by uzyskać najkorzystniejsze dla obu stron umowy, które mogą zostać dotrzymane przez obie strony.

Stosując tę metodę, obie strony zwyciężają, ponieważ rozwiązanie musi zadowolić obie strony. Jest to opanowanie konfliktu przez dwustronną umowę, co do ostatecznego rozwiązania.

Oto przykład konfliktu jednego rodzica z dzieckiem.

Rodzic prosi dziecko, aby razem z nim starało się znaleźć rozwiązanie, które byłoby do przyjęcia dla obu stron. Każda strona może proponować różne możliwe rozwiązania.

Ostatecznie obie strony decydują się na jedno najlepsze rozwiązanie, które będzie do przyjęcia przez obie strony. W tej sytuacji stosowanie siły i władzy nie jest konieczne.

Rozwiązanie konfliktu tą metodą przedstawię na przykładzie Joasi i jej ojca, ale na rozwiązanie tego konfliktu będzie trzeba poświęcić więcej czasu.

Joasia: *Cześć. Idę do szkoły.*

Ojciec: *Deszcz pada, kochanie a ty nie włożyłaś płaszcza od deszczu.*

Joasia: *Nie potrzebuję go.*

Ojciec: *Nie potrzebujesz go! Przemokniesz, zniszczysz ubranie i dostaniesz kataru.*

Joasia: *Tak bardzo nie pada.*

Ojciec: *A właśnie, że mocno pada!*

Joasia: *Nie włożę płaszcza od deszczu. Nie lubię chodzić w płaszczu przeciwdeszczowym...*

Dialog trwa dalej ale kończy się nieco inaczej:

Joasia: *W naszej szkole nikt nie nosi płaszcza przeciwdeszczowego w kratkę.*

Ojciec: *Nie chcesz być jedną, która chodzi w takim płaszczu.*

Joasia: *Nie chcę. Wszyscy noszą jednokolorowe płaszcze przeciwdeszczowe: białe lub niebieskie czy zielone.*

Ojciec: *Aha, to mamy prawdziwy konflikt. Ty nie chcesz nosić płaszcza przeciwdeszczowego bo jest w kratkę, a ja z całą pewnością nie chcę płacić za chemiczne czyszczenie twojej garderoby i nie chcę żebyś się zaziębiła. Może wpadnie ci do głowy jakieś rozwiązanie, które mogłoby zadowolić mnie i ciebie?*

Joasia: *Może mogłabym pożyczyć sobie płaszczy mamy?*

Ojciec: *Jak on wygląda? Jest jednokolorowy?*

Joasia: *Tak, jest biały.*

Ojciec: *Sądysz, że mama pozwoli ci go dzisiaj włożyć?*

Joasia: *Zapytam. Wraca po paru chwilach w białym płaszczu, rękawy za długie ale to nic. Mama się nie sprzeciwiała.*

Ojciec: *Jesteś teraz zadowolona?*

Joasia: *Oczywiście, ten jest fajny.*

Ojciec: *No, myślę, że w nim nie zmokniesz. Jeśli jesteś zadowolona z takiego rozwiązania, to ja jestem rad.*

Joasia: *No to do zobaczenia.*

Ojciec: *Do zobaczenia i powodzenia w szkole.*

Co się wydarzyło?

Najwyraźniej Joasia i ojciec rozwiązali problem ku obopólnemu zadowoleniu. Ojciec nie musiał odgrywać roli twardziela i nie tracił czasu na zachwalanie płaszczy przeciwdeszczowych w kratkę. Joasia też nie stosowała siły przebiccia w stosunku do ojca.

Innym przykładem może być konflikt matki i syna, który dotyczy bałaganu w pokoju syna.

Matka: *Robert. Mam dosyć stałego przypominania ci o bałaganie w twoim pokoju i jestem pewna, że ty masz dosyć słuchania. Sprzątasz od czasu do czasu, a wszystko jest do góry nogami. Oboje zastanówmy się, jak rozwiązać ten problem, żebyśmy oboje byli zadowoleni.*

Robert: *No dobrze, ale i tak wiem, że skończy się na sprzątanii.*

Matka: *Nie, zależy mi na tym, żebyśmy znaleźli wyjście, które zadowoli nas oboje.*

Robert: *Dobrze, mam pomysł. Ty nie lubisz gotować a ja uwielbiam. Zresztą mógłbym nauczyć się przygotowywać jakąś nową potrawę. Ty natomiast chętnie sprzątasz. Jak by to było, gdybym dwa razy w tygodniu robił kolację na gorąco, a Ty w tym czasie mogłabyś posprzątać w moim pokoju?*

Matka: *Myślisz, że się uda?*

Robert: *Na pewno, a dla mnie byłaby to przyjemność.*

Matka: *W porządku, podejmujemy tę próbę. Może w końcu twój pokój będzie wyglądał tak, jak trzeba i kolacje będą bardziej urozmaicone.*

Można by powiedzieć, że konflikt został rozwiązany we wspólny sposób. Matka i syn rozwiązując konflikt połączyli przyjemne z pożytecznym, (czysty pokój i dobra kolacja).

Dlaczego ta metoda jest najskuteczniejsza?

Rozwiązywanie konfliktów tą metodą powoduje wyższy stopień motywacji ze strony dziecka, ponieważ dziecko miało swój udział w rozwiązaniu konfliktu. Czuje się wtedy równie ważne i doceniane przez rodziców. Inaczej jest, jeżeli uchwała zostaje narzucana.

Wprawdzie metoda ta nie gwarantuje, że dziecko na pewno będzie robiło to, do czego się zadeklarowało, ale jest większe prawdopodobieństwo, że w ogóle to wykona.

Dziecko uzyskuje poczucie, że wspólnie wybrane rozwiązania są ich rozwiązaniami.

Przy postanowieniach według tej metody, można zauważyć, że dzieci mają poczucie wywiązania się ze zobowiązania. Również dorośli (rodzic) ujawnia postawę zaufania do zdolności dziecka w dotrzymaniu zobowiązania. **Jeżeli dzieci spostrzegają, że im się ufa, częściej zachowują się zgodnie z życzeniem rodziców.**

Metoda taka rozwija u dzieci:

- **sprawność myślenia** (rodzice sygnalizują: mamy konflikt, weźmy się do szukania rozwiązania tego problemu); metoda ta ćwiczy również inteligencję zarówno rodziców jak i dzieci;

- **mniej wrogości – więcej miłości** (przez wspólne rozwiązywanie konfliktów, rodzice i dzieci zbliżają się do siebie); po rozwiązaniu konfliktu u wszystkich osób można zauważyć specyficzny rodzaj radości: śmieją się, obejmują, ładnie się do siebie odnoszą.

W metodzie tej dociera się do istoty problemu. Metoda ta stwarza rodzicom i dzieciom sytuację, w której można najpierw określić, na czym polega problem. Ustalenie to daje większą szansę dojścia do rozwiązania problemu.

Metoda bez porażek pozwala traktować dzieci jak dorosłych. Dzieci widzą, że ich potrzeby traktowane są jako ważne, że dorośli chcą oraz mogą liczyć na to, że dzieci w odpowiedzi będą uwzględniały także potrzeby rodziców. Oznacza to, że dzieci traktowane są jak przyjaciele.

Metoda ta również dobrze wpływa na dzieci ponieważ:

- dzieci cenią sobie doświadczenie,
- traktowane są jak osoby równe,
- oraz uważają, że im to się uda.

Pamiętamy, że w pierwszej metodzie traktuje się dzieci jako istoty niezdolne do odpowiedzialności i bezmyślne. Z doświadczenia wiemy, że te cechy często można przypisać osobom dorosłym.

Niektórzy rodzice widzą w metodzie bez porażek tylko kompromis a kompromis oznacza dla nich poddanie się i uzyskanie tylko części z tego, co chcą osiągnąć.

Metoda ta oznacza negocjacje ale negocjacje niepozbawione odwagi w rozwiązywaniu problemu tak długo, aż znajdzie się rozwiązanie, które może zaspokoić i zadowolić potrzeby, zarówno rodziców, jak i dzieci.

Nie można utożsamiać tej metody z kompromisem bo rozwiązanie przynosi obu stronom więcej, niż każda ze stron często oczekuje.

Metodę tą warto stosować zwłaszcza w dzisiejszych czasach, kiedy to na nic nie mamy czasu i często uważamy, że nawet takie drobne konflikty rozwiążą się same.

Czy metoda bez porażek może być stosowana wobec małych dzieci?

Najlepiej jest, jeżeli metoda ta jest stosowana wobec dzieci zdolnych do wyrażania swoich myśli, potrafiących argumentować. Dzieci małe np. dwu-letnie, są zbyt niedojrzałe by zrozumieć, co jest dla nich lepsze. Wtedy raczej stosujemy pierwszą metodę: rodzic jako zwycięzca. **Jednak ostatnie badania dowodzą, że dobrze jeżeli trzecią metodę zaczynamy stosować w życiu dziecka jak najwcześniej. Im wcześniej zacniemy stosować ową metodę, tym szybciej dziecko nauczy się, jak wejść w kontakty z innymi w sposób rzeczywiście demokratyczny, a także uznawać cudze potrzeby i poznawać je, gdy jego własne potrzeby będą respektowane.**

Praktyczne zastosowanie metody bez porażek – jak zacząć stosować daną metodę?

Można wyróżnić sześć kroków metody bez porażek:

- Krok 1: rozpoznać konflikt i nazwać go;
- Krok 2: znaleźć możliwe rozwiązanie;
- Krok 3: krytycznie ocenić niektóre możliwe rozwiązania;
- Krok 4: decydować się na najlepsze do przyjęcia rozwiązanie;
- Krok 5: wypracować sposoby realizacji tego rozwiązania;
- Krok 6: późniejsze zbadanie oceniające, jak sprawdziło się w życiu to rozwiązanie.

Należy pamiętać o tym, aby wybrać odpowiedni moment na rozmowę. Dziecko nie powinno być zaabsorbowane czymś innym, jeżeli chcemy by uczestniczyło w rozwiązywaniu problemu.

Wyraźnie i precyzyjnie powiedz dziecku, że istnieje konflikt i trzeba go rozwiązać. Nie należy mówić zbyt ogólnikowo. Powiedz, co cię niepokoi. Należy unikać zdań, które upokarzają dziecko albo je obwiniają. Wyraźnie okazać, że twoim życzeniem jest, aby

wszyscy zastanowili się nad rozwiązaniem tego problemu.

Następnie: wydobądź najpierw od dzieci ich możliwe rozwiązania. Swoje propozycje dodaj później. Poszukujemy rozwiązań do chwili, kiedy możemy uważać, że nic innego już nie wymyślimy. Dopiero teraz można zastanowić się, które rozwiązanie byłoby najlepsze.

Rozwiązania problemu można zapisać. Należy się przekonać, czy wszyscy są gotowi do rozwiązania problemu. Później ustalamy kto, co wykona i do kiedy, w jakich dniach itp. Często bywa tak, że dziecko lub rodzic nie radzi sobie z przydzielonym zadaniem, które wykonuje, dlatego należy po pewnym czasie zapytać, czy wszyscy radzą sobie i czy są zadowoleni w pokonywaniu umowy związanej z konfliktem.

Musimy pamiętać, że czasami problem zostaje rozwiązany dzięki jednej propozycji, kiedy indziej na etapie oceniania zgłoszonych możliwości. Niemniej jednak należy zachować w pamięci sześć możliwych kroków, według których będziemy starali się rozwikłać nasze problemy z dziećmi i nie tylko.

„Dwa są w rodzinie stopnie przebaczenia. Pierwszy – gdy ktoś dostrzeża swą winę, a drugi – gdy nie umie nawet zrozumieć, jak zranił. Wtedy przebaczenie jest dużo trudniejsze i jeszcze bardziej potrzebne”.